

Олена ГАПЧЕНКО, канд. філол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-6458-6248

e-mail: o.hapchenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна

ФЕМІНІТИВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Вступ. У перші десятиліття ХХІ ст. стрімко зростає роль жінок у політиці, економіці, науці, промисловості і, як наслідок, набуває особливої актуальності тісно пов'язана з принципами гендерної коректності проблема нормативної номінації жінок у цих сферах.

Актуальність зумовлена зростаючою активністю функціонування фемінітивів у комунікації сучасних мовців і в мові ЗМІ та недостатнім вивченням психолінгвістичних аспектів цих вербальних одиниць.

Предметом дослідження є психолінгвістичний аспект функціонування фемінітивів на сучасному етапі розвитку мови і суспільства.

Мета – розглянути, до яких способів вираження віднесення до жіночої статі вдаються сучасні мовці, виявити психологічну релевантність і специфіку функціонування фемінітивів у їхньому мовленні, універсальні й культурно-специфічні тенденції використання фемінної лексики.

Матеріалом дослідження стали лексикографічні джерела й результати проведених психолінгвістичних експериментів.

Методи. У дослідженні застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, описовий метод, метод вибірки, метод семантичного аналізу, метод аналізу морфологічної структури, метод комунікативно-прагматичного аналізу, контекстуально-семантичний і порівняльний аналіз, метод лінгвістичного спостереження, психолінгвістичні експерименти різних видів.

Результати. Досліджено семантику назв жінок за професією, соціальним статусом, сферою діяльності, способи їх творення, асоціативні зв'язки і специфіку функціонування в сучасній українській мові з позицій психолінгвістики. Увагу зосереджено на вивченні результатів експериментального дослідження статусу фемінітивів в індивідуальному лексиконі сучасних носіїв української мови. Основним об'єктом аналізу є отримані під час психолінгвістичних експериментів асоціативні реакції мовців на сучасні фемінітиви.

Висновки. *Фемінітиви – яскрава й динамічна група сучасної української лексики. На сприйняття, використання, асоціативні реакції мовців впливають їхній вік; частотність слова; суб'єктивна оцінка того, наскільки слово знайоме мовцю або наскільки йому знайомий загальний смисл, який слово має передати; легкість визначення; кількість можливих значень; легкість вимови; типовість. Категорія фемінітивів перших десятиліть ХХІ ст. не висвітлена в повному обсязі, потребує ретельного аналізу та вироблення, з урахуванням принципів гендерної толерантності, адекватних нормативних засобів позначення жінок за професією, соціальним статусом, сферою діяльності.*

Ключові слова: *фемінітив, семантика, психолінгвістика, асоціативний експеримент, мовна особистість, вербальні асоціації, лексикон.*

Вступ

Способи вираження мовними засобами фемінності й маскулінності здавна привертають увагу дослідників. Історично у світі склалася певна гендерна асиметрія, яка закономірно знайшла своє відображення в різних мовах. У ХХ–ХХІ ст. стрімко зросла роль жінок у політиці, економіці, науці, промисловості і, як наслідок, набула особливої актуальності тісно пов'язана з принципами гендерної коректності проблема нормативної номінації жінок у цих сферах.

У 1984 р. німецька лінгвістка, співзасновниця феміністської лінгвістики в Німеччині Луїза Ф. Пуш у своїй книзі "Das Deutsche als eine Männersprache: Diagnose und Therapievorschläge" ("Німецька мова як мова чоловіків: Діагноз і терапевтичні рекомендації"), серед іншого, звертає увагу на відсутність у німецькій мові слова *Kapitänin* – відповідника жіночого роду до слова чоловічого роду *Kapitan* (капітан) (Pusch, 1984). На сьогодні у прийнятому в Німеччині законі "Berufsbildungsgesetz" із 475 назв професій лише 24 не мають відповідників жіночого роду на позначення осіб жіночої статі (це переважно професії, пов'язані з важкою фізичною працею) (Тараненко, 2021, с. 58). Активно використовуються й уже міцно закріпилися фемінітиви в іспанській і французькій мовних системах. У Франції в 1984 р. була створена Комісія з фемінізації назв професій, посад, титулів і звань (La Commission de la féminisation des noms de

métiers, fonctions, grades ou titres). У результаті прийняття в ряді країн низки резолюцій про уникнення сексизму в діловому дискурсі при оформленні оголошень про наймання на роботу почали зазначати як чоловічі, так і жіночі варіанти професій і посад. Такі реформи проводилися у франкомовній провінції Канади Квебек (1979), у Швейцарії (1988) та Бельгії (1993). Однак, наприклад, в англійській мові спостерігається тенденція до гендерної нейтралізації.

В українській мові фемінітиви мають давні традиції, як і історія їх вивчення. У лінгвістичних розвідках ХІХ – першої половини ХХ ст. (праці В. Ганцова, М. Гладкого, Г. Голоскевича, Б. Грінченка, М. Грунського, О. Курила, О. Синявського, Є. Тимченка та ін.) представлений аналіз становлення словотвірної підсистеми фемінітивів української мови і формування її норм. Так, у 1904 р. С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер у "Руській граматиці" подають аналіз способів творення і класифікацію цих назв осіб. У 1907 р. Є. Тимченко в "Українській граматиці для школи" робить спробу структурного аналізу мотивуючих основ, від яких творяться назви осіб жіночої статі. У 1918 р. В. Сімович у "Граматиці української мови" подає лексико-словотвірну класифікацію жіночих особових найменувань.

У сучасному українському мовознавстві фемінітивам присвячені ґрунтовні багатоаспектні дослідження А. Архангельської, М. Брус, М. Гінзбурга, А. Загнітка, Є. Карпіловської, Н. Клименко, І. Ковалик, О. Козачишиної, Н. Собецької, О. Тараненка та ін. Зокрема, історію, проблеми словотвірної фемінізації й появу нових назв жіночої статі в українській мові новітньої доби досліджує А. Архангельська. Історію та тенденції розвитку фемінітивної системи української мови на сучасному етапі детально висвітлює М. Брус. М. Вінтонів і М. Бойко на базі результатів соціолінгвістичного дослідження аналізують функціонування фемінітивів у сучасному українськомовному середовищі. Фемінну лексику в мовних картинах світу досліджують О. Бондаренко, Д. Гамулець, Т. Кравець, Ю. Маслова, І. Сербез. Правила творення назв жінок від назв чоловіків зафіксовані в новому "Українському правописі" (Український правопис, 2019, с. 39–40). О. Синчак, укладаючи "Вебсловник жіночих назв

української мови", застосувала метод експертного опитування і подала його результати у словникових статтях (Синчак, 2022). Опитування стосувалося лише проблемних випадків (наявність кількох по-різному утворених фемінітивів, труднощі у творенні жіночої форми, відсутність одного беззаперечного варіанта). Із понад 425 тисяч слів "Великого електронного словника української мови", який регулярно поповнюється новими словами і призначений для автоматичного опрацювання української мови, близько 7 тисяч – фемінітиви, зафіксовані в сучасних українських текстах. Однак, деякі новітні фемінітиви залишаються поза цим словником, як і деякі застарілі назви та фемінітиви-діалектизми.

Динамізм сучасного українського комунікативного середовища, активне використання фемінної лексики в засобах масової інформації та сучасними мовцями визначають необхідність різноаспектного вивчення цієї лексико-семантичної групи. Фемінітиви, способи їх утворення, специфіка функціонування в мовленні активно привертають увагу сучасної лінгвістики. Серед основних завдань цих досліджень – виявлення шляхів творення нових фемінітивів, їхніх універсальних і етноспецифічних рис, прагматичних і стилістичних характеристик, а також їхнього статусу в лексиконі сучасних мовців. Психолінгвістичний аспект функціонування українських фемінітивів ще не був предметом спеціального дослідження. Отже, **актуальність** зумовлена зростаючою активністю функціонування фемінітивів у комунікації сучасних носіїв української мови й у мові ЗМІ та недостатнім вивченням прагматичних і психолінгвістичних особливостей цих вербальних одиниць. **Об'єктом** дослідження стали фемінітиви, які активно використовуються засобами масової інформації та сучасними носіями української мови. **Предметом** дослідження є психолінгвістичний аспект функціонування фемінітивів на сучасному етапі розвитку мови і суспільства. **Мета** – розглянути, до яких способів вираження віднесення до жіночої статі вдаються сучасні мовці, виявити психолінгвістичну специфіку функціонування фемінітивів у їхньому мовленні, універсальні й культурно-специфічні тенденції розвитку фемінної лексики та комунікативно-прагматичні і стилістичні особливості її використання.

Матеріалом дослідження стали лексикографічні джерела та результати проведених психолінгвістичних експериментів.

Наукова новизна: основна увага зосереджена на психолінгвістичному аспекті функціонування фемінітивів у сучасній українській мові.

Методи

Методи дослідження: загальнонаукові методи аналізу й синтезу, описовий метод – для виявлення, систематизації та з'ясування специфіки структури фемінітивів; метод вибірки – для відбору фактичного матеріалу; метод семантичного аналізу – для вивчення значення фемінітивів; метод аналізу морфологічної структури – для вивчення морфологічної будови фемінітивів; метод комунікативно-прагматичного аналізу – для виявлення комунікативних сфер функціонування фемінної лексики і ключових установок мовців, які визначають вибір ними цих мовних засобів, контекстуально-семантичний і порівняльний аналіз, метод лінгвістичного спостереження – для визначення конкретних умов вживання фемінітивів; психолінгвістичні експерименти різних видів.

Результати дослідження

Специфічна лексика на позначення жінок у лінгвістиці має різні назви: номінації на позначення жінок, категорія *nomina feminina*, фемінінний номінант, фемінатив (А. Архангельська, О. Тараненко, М. Федурко), фемінітив (М. Брус, С. Семенюк), моція (Н. Клименко), назви моції (Л. Кислюк), моційні найменування, моційні утворення, моційні деривати, моційні кореляти та ін. Широко використовується в сучасній лінгвістиці термін фемінітив. Менш частотними, але досить популярними є фемінатив і фемінутив.

У традиційному українському мовознавстві терміном фемінативи позначалися слова, які потенційно можуть виражати і чоловічу, і жіночу стать, але граматично мають жіночий рід (напр., плакса, нахаба, невдаха тощо). У деяких працях під фемінативом розуміють або мовне позначення особи жіночої статі, або корелят зі значенням жіночого роду до іменника чоловічого роду на позначення істоти взагалі, як людини, так і тварини (див. праці М. Брус, Л. Кислюк, С. Семенюк, О. Тараненка та ін.). Останнім часом терміни фемінітиви і

фемінативи частіше вживають щодо лексико-семантичної групи слів, які позначають осіб жіночої статі за професійною, соціальною, релігійною та іншою належністю. Фемінитив – іменник жіночого роду, який позначає жінку, утворений від однокореневого іменника чоловічого роду, який позначає чоловіка, і є парним до нього. Зазвичай фемінитиви позначають професії, соціальну приналежність, місце проживання. Іменники на позначення осіб жіночої статі формують окрему номінативну підсистему української мови, так званий жіночий лексикон, або, за визначенням М. Брус, фемінікон української мови. Отже, терміном "фемінитив" у більшості сучасних лінгвістичних розвідок, мові медіа й мовленні позначають осіб жіночої статі за професією, родом діяльності, соціальним статусом і соціальною роллю.

Тривалий час у центрі уваги знаходилися переважно словотвірні аспекти фемінної лексики. Однак, функціонування цих мовних одиниць зумовлене як внутрішньомовними, так і, значною мірою, екстралінгвальними чинниками. Психолінгвістика, основою якої є антропоцентричність, звернулася до експериментального дослідження проявів фемінності в мові в 1990-х рр. Саме тоді вперше були проведені спеціальні психолінгвістичні експерименти для вивчення питання, наскільки граматичні характеристики мовних одиниць визначають сприйняття соціальної статі. Серед висновків, зроблених за результатами цих експериментів, є висновок про те, що "універсальний чоловічий рід – це фікція, він викликає в більшості випадків уявлення про осіб чоловічої статі" (Nübling, 2019, s. 44). Д. Нюблінг підкреслює, що граматичний рід вказує не лише на стать, але й на ієрархію статей, а як доказ цього твердження наводить результати психолінгвістичного експерименту, проведеного в 2008 р. групою Паскаля Гігакса (Gygax et al., 2008), під час якого респондентам спочатку були запропоновані речення, у яких йшлося про групи змішаного складу, при цьому для позначення роду їхньої діяльності використовувалися іменники чоловічого роду в множині (у першому випадку мова йшла про розвідників (ця професія в більшості асоціюється, як правило, з чоловіками), а в другому – про глядачів).

Для повноцінного дослідження семантики лексичних одиниць важливим є поняття психологічної реальності. При описі семантики словниковими чи структурними методами психологічна реальність ігнорується. Компонентно-дефініційний аналіз дозволяє виявити денотативний аспект значення – понятійне ядро значення, об'єктивний, фактичний, когнітивний компонент смислу, абстрагований від стилістичних, прагматичних, емоційних, суб'єктивних, комунікативних та інших відтінків. Психологічно реальне значення є фактом мовної свідомості. Воно ширше за обсягом, наповненістю, кількістю варіантів, оскільки містить емоційні, оцінні компоненти, різноманітні асоціації, які супроводжують денотат. Під психологічно реальним значенням у психолінгвістиці розуміють упорядковану єдність усіх семантичних компонентів, які реально пов'язані зі звуковою оболонкою у свідомості носіїв мови. Воно представлене в індивідуальній свідомості носія мови, де містяться семантичні, конотативні, емоційно-сміслові відтінки денотативного значення, спільні для всіх носіїв мови. Одним із найбільш продуктивних методів вивчення мовної свідомості людини, дослідження семантики мовних одиниць загалом, психолінгвістичного аспекту значення слів і, зокрема, їхнього психологічно реального значення, є асоціативний експеримент, адже асоціативне поле слова – це фрагмент вербальної пам'яті носія мови і, одночасно, фрагмент відображеного в його свідомості образу світу всього етносу, його культурних стереотипів і оцінок. Аналіз вербальних асоціацій, упорядкування компонентів значення, виявлених під час експериментів, дають можливість отримати психолінгвістичне, або психологічно реальне значення слова.

Як відомо, серед фемінітивів виділяють: 1) назви жінок за професійними, діяльнісними, процесуальними, функційними ознаками; 2) назви жінок за інтересами, уподобаннями, здібностями, характером, темпераментом, поведінкою, стосунками, відношеннями, виглядом, станом; 3) назви жінок за територіальними, національними, племінними, етнічними, расовими ознаками; 4) назви жінок за соціально-класовим, спадково-майновим, сімейним станами; 5) назви жінок за церковно-релігійними ознаками; 6) назви жінок за родинними зв'язками і

відношеннями; 7) назви жінок за фізичним і фізіологічним станами; 8) назви жінок за віковими особливостями; 9) назви жінок за міфологічними, казковими ознаками (Брус, 2019).

Значну частину сучасного українського фемінікону становлять назви жінок за професійними, процесуальними і функційними характеристиками. У межах цього семантичного розряду виокремлюють: 1) назви жінок за професійною спеціалізацією в промисловій, будівельній галузях, виробничо-технічними і ремонтно-будівельними діями, процесами; 2) назви жінок за освітньо-навчальною, науково-професійною діяльністю; 3) назви жінок за літературно-творчою, культурно-мистецькою діяльністю; 4) назви жінок за сільськогосподарською, дорожньо-транспортною діяльністю; 5) назви жінок за соціально-правовою, торговельно-економічною діяльністю; 6) назви жінок за спортивною, туристичною, анімаційною діяльністю; 7) назви жінок за військово-воєнною, авіаційною, поліцейською діяльністю; 8) назви жінок за медичною, лікувальною, санаторно-профілактичною діяльністю; 9) назви жінок за адміністративними, управлінськими, керівними функціями; 10) назви жінок за службовими дорученнями, процесами, обов'язками; 11) назви жінок за добродійними діями; 12) назви жінок за суспільно-громадською, організаційною діяльністю; 13) назви жінок за успіхами, здобутками, досягненнями (Брус, 2019, с. 171–203). Саме ця група одиниць була обрана для детального аналізу.

Українські фемінітиви умовно ділять на дві групи: 1) ті, що сприймаються як усталені й затверджені мовною практикою і збереглися з часу праслов'янської єдності та давньоукраїнського й староукраїнського періодів; 2) новітні номінації, виникнення яких пов'язане з низкою зовнішніх чинників, серед яких поява нових професій, активна позиція жінок в українському суспільстві, розширення сфери їхньої професійної діяльності, перебування на керівних посадах, які раніше зазвичай були пріоритетом тільки для чоловіків (праці М. Навальної та ін.).

Нові назви осіб жіночої статі в сучасній українській мові часто утворюються не для позначення абсолютно нових понять, а для заміни уже наявних номінацій, які на сучасному етапі розвитку суспільства й мови з певних об'єктивних або суб'єк-

тивних причин потребують оновлення чи заміни. Для цього використовуються новостворені або повернені з пасивного складу назви осіб жіночої статі, які суб'єктивно чи об'єктивно вважаються більш точними, більш "українськими", гендерно вираженими.

У 1930-х роках Є. Грицак, аналізуючи неологізми того періоду, зробив короткий огляд нових на той час фемінітивів, які використовувалися в публіцистиці й живій мові в 1920-х рр. і вказав на проблемні моменти процесу їх творення й використання. Зокрема, він відзначив той факт, що через різноманітність можливих суфіксів для творення жіночих назв з'явилися множинні паралельні назви й деякі мовці губилися або ж вдавалися до запозичень з інших мов (Грицак, 1936, с. 11). Подібні проблеми з варіативністю фемінної лексики, її вибором і використанням мовцями існують і сьогодні. У сучасній українській мові для утворення фемінітивів використовуються різні суфікси. Найбільш продуктивним традиційно є суфікс *-к-(а)*, який поєднується з різними типами чоловічих основ на приголосний. Також активно використовуються суфікси *-иц-(я)* (засновниця, чиновниця, підприємця), *-ин-(я)* (для творення від слів чоловічого роду, які тривалий час вважалися непридатними до фемінізації, напр., мисткиня, філологиня, членкиня, хірургиня). Суфікс *-ес-(а)* вважається менш продуктивним. Результатом різноманіття засобів суфіксальної фемінізації є поява різних варіантів однієї назви.

Під час пілотного експерименту контрольній групі інформантів-філологів із різних регіонів країни був наданий список слів-стимулів чоловічого роду – популярних у ЗМІ та комунікації сучасних мовців назв людей за професією і родом діяльності, до яких пропонувалося записати відповідники жіночого роду. Стимулами були як слова, паралельно з якими традиційно використовуються відповідники жіночого роду, так і слова, від яких фемінітиви утворюються й використовуються в мовленні рідко.

Оскільки слово є засобом доступу до індивідуальної системи знань людини, отримані реакції можна розглядати як відображення когнітивної бази інформантів. Відтворені або створені інформантами під час експерименту слова – це матеріал, який дозволяє аналізувати активні в сучасній українській мові

процеси творення фемінної лексики. До більшості слів-стимулів чоловічого роду інформанти записали відомі нормативні фемінітиви, утворені суфіксальним способом за допомогою найбільш продуктивних суфіксів *-к-, -иц-, -ин-*, напр.:

АЛЕРГОЛОГ – алергологиня,
АСТРОЛОГ – астрологиня,
БАНДУРИСТ – бандуристка,
БОРЕЦЬ – борчиня,
ДЕРЖСЛУЖБОВЕЦЬ – держслужбовиця,
ДЕПУТАТ – депутатка,
ДИЗАЙНЕР – дизайнерка,
КОНДИТЕР – кондитерка,
КУЛЬТУРОЛОГ – культурологиня,
ЛАУРЕАТ – лауреатка,
ЛЕЙТЕНАНТ – лейтенантка,
МАЙОР – майорка,
МАРКЕТОЛОГ – маркетингогиня,
МЕДІЙНИК – медійниця,
МІНІСТР – міністерка,
ОФТАЛЬМОЛОГ – офтальмологиня,
ПРОФЕСОР – професорка,
РЕКТОР – ректорка тощо.

Деякі стимули викликали в респондентів певні труднощі. На такі стимули вони давали або неоднослівні реакції, або одразу низку варіантів і коментарі: **АКАДЕМІК** – академічка, академкиня, академікиня, пані академік, **ДЕКАН** – деканка, деканиша, пані декан, **ЕЛЕКТРИК** – електричка (?), електрикиня, пані електрик, **МАТЕМАТИК** – математикиня, математичка, **МЕР** – пані мер, мерка (негарно), **НОТАРІУС** – пані нотаріус, нотаріуска (?), **ПІЛОТ** – пілотеса, пілотка, **ПОСОЛ** – посолка, пані посол, амбасадорка. Слід наголосити, що учасниками експерименту були студенти-філологи й викладачі, тобто люди, які багато читають, звикли до роботи зі словом, знають правила і закони розвитку мови та можуть експериментувати зі словом.

Очевидно, що в сучасній українській мові спостерігається широке варіювання мовних засобів на позначення жінки за

професією та родом занять. Більшість цих варіантних фемінативів є дублетними (*директорка, директриса; деканка, деканеса, деканша; поетка, поетеса; пілотка, пілотеса; посолка, послія, послія, пані посол, амбасадорка*).

Українські мовознавці (А. Архангельська, О. Авраменко та ін.) звертають увагу на форсовану фемінізацію українського словотворення, критикують популяризацію немилословних фемінітивів у ЗМІ, відзначаючи штучність та оцінно-знижувальний характер окремих новітніх, "екзотичних" фемінітивів (*академічка, посолка, посолкиня, посліха, послія*). О. Тараненко наголошує на переважному функціонуванні таких неофемінативів у ЗМІ, перекладній літературі, кінопродукції, у розмовній мові, у той час як в офіційно-діловому та науковому стилях переважають форми чоловічого роду (з указівкою в разі потреби на стать), оскільки в цих стилях стать традиційно не має актуального значення, увага акцентується на ідентифікації суб'єкта як виконавця певної функції чи її носія, а не на ознаці статі (Тараненко, 2005, 23).

Слід відзначити, що частина фемінітивів може вступати в омонімічні і близькі до омонімічних відношення. Номінації чоловічого морфологічного роду позначають особу чоловічої біологічної статі й сприймають саме в цьому значенні. А деякі відповідники жіночого морфологічного роду – як назви неістот, процесів, предметів тощо, напр.: **АУДИТОР** – *аудиторка* (маленька аудиторія), **ГЕНЕРАЛ** – *генералка* (у значенні генеральне прибирання), **ЕЛЕКТРИК** – *електричка* (транспорт), **КОНДИТЕР** – *кондитерка* (сукупність кондитерських виробів), **ПІЛОТ** – *пілотка* (головний убір), **ПОСОЛ** – *посолка* ("звучить, як назва якогось процесу, консервація"). Цей факт часто відзначали учасники експерименту і пропонували використовувати варіанти *пані генерал, пані посол, пілотеса або пані пілот*. Щодо відповідника до стимулу **ЕЛЕКТРИК**: незважаючи на різницю в наголосі, інформанти відзначали асоціювання з транспортним засобом і пропонували варіанти *пані електрик* або *електрикиня*. Подібна ситуація склалася з відповідником до стимулу **АУДИТОР**: значна частина респондентів пов'язала стимул-фемінітив **АУДИТОРКА** з навчальним процесом,

лекціями тощо, хоча, на відміну від попереднього прикладу, інші варіанти не пропонувалися, що свідчить про більше поширення слова, його частотність і звичність. Відповідник *мерка* до стимулу **МЕР** переважна більшість учасників відкинула як стилістично і прагматично невдалий, запропонувавши як єдиний варіант *пані мер*.

Чимало фемінітивів мовці сприймають як своєрідні неологізми. У психолінгвістиці будь-яке нове слово розглядається як одиниця специфічної динамічної системи – індивідуального лексикону людини, у якому органічно взаємодіють мовні й енциклопедичні знання, соціально прийняті й індивідуальні норми й оцінки і який оперативно відображає всі зміни в житті носія мови й усього мовного колективу. Функціонування фемінівної лексики, як і будь-якого іншого слова, у лексиконі особистості забезпечується комплексом процесів, зумовлених її перцептивним, когнітивним і емоційно-оцінним досвідом. Під час ідентифікації нового слова відбувається взаємодія індивідуального знання конкретного мовця і колективного знання, яка передбачає інтерпретацію цієї одиниці і перехід її в площину індивідуального досвіду.

Із погляду психолінгвістики, ідентифікація слова, уже відомого чи нового, – це низка психічних процесів, результатом яких є розуміння і готовність людини оперувати знанням із урахуванням всього свого індивідуального досвіду. Результативним методом дослідження психолінгвістичних аспектів функціонування фемінітивів є *вільний асоціативний експеримент*, який був обраний для дослідження процесу вибору і засвоєння мовцями цих лексичних одиниць. **Мета** проведення вільного асоціативного експерименту полягала у з'ясуванні статусу лексичних одиниць на позначення жінок за професією, родом діяльності, соціальним статусом у внутрішньому лексиконі сучасних носіїв української мови та стратегій їх засвоєння й використання. Серед **завдань** були аналіз способів інтерпретації фемінітивів респондентами, визначення відповідності між інтерпретованими респондентами значеннями і значеннями, зафіксованими в інших джерелах, пріоритетності варіантів цих лексичних одиниць.

Основна мета будь-якого асоціативного експерименту – виявлення індивідуального компоненту змісту в певному слові. До участі у вільному асоціативному експерименті були залучені носії української мови різного віку (від 16 до 78 років), статі, рівня освіти, професії з різних регіонів України. Під час експерименту респондентам була запропонована анкета, яка складалася з двох блоків – низки біографічних питань (вік, стать, освіта, професія, місце народження, місце проживання, мови, якими володіють) і списку вибраних із лексикографічних джерел і текстів сучасних ЗМІ часто вживаних фемінітивів, до яких учасники експерименту мали записати асоціації, що викликали в них ці слова.

Розглянемо деякі приклади асоціативних реакцій на подані в анкеті стимули-фемінітиви, що позначають жінок за професією, родом діяльності, соціальним статусом.

Стимул **АУДИТОРКА** викликав у респондентів такі вербальні асоціації: *аудиторія (18), лекція (15), аудит (15), маленька аудиторія (15), опитування (9), калькулятор (5), перевірка (5), фінанси (5), жінка, що проводить аудит (4), та, що розказує (3), жінка, що працює в аудиторії (3), людина, яка любить виступати на велику аудиторію (3)*. Слово **АУДИТОРКА** було в анкеті першим, без наголосу, а інформантам на початку експерименту не повідомлялося, які саме слова обрані для експерименту, тому багато інформантів визначили його значення як "маленька аудиторія", про що свідчать отримані асоціативні реакції. Маємо прояв відношень, близьких до омонімічних (*аудиторка* і *аудиторка* – омографи).

На слово **КОНДИТЕРКА** зафіксовані такі асоціативні реакції: *торт (18), солодоці (18), кондитерська (10), тістечка (8), випічка (6), булочки (5), жінка-кондитер (5), яка виготовляє кондитерські вироби (5), печиво (5), людина, яка готує десерти (3), та, що пече (3), жінка (2), місце, де продають кондитерські вироби (2), продавчиня випічки (2), білий халат (2), люблю тиріжки, кекс, солодке, пекар, виробляє солодке та працює в кондитерській, відділ у магазині, їжа (1)*. Цікаво, що у зв'язку з одним фемінітивом респонденти використовують інший фемінітив (*продавчиня*).

Про реалізацію омонімічних відношень свідчать реакції на стимул **ВОДОЛАЗКА**: *кофта (22), одяг (18), вода (10), море (8), водолаз (5), гольф (5), дівчина-водолаз (4), маска (3), кисень (3), чайки (3), пісок (3), світер (2), плаває під водою (1)*.

На відміну від попередніх прикладів, стимул **ЕКСПЕРТКА** в інформантів усіх вікових груп викликає асоціації, пов'язані саме з професією жінки: *експерт (20), експертиза (18), жінка-експерт (18), фахівець (15), експерт жіночої статі (14), експерт у певній сфері діяльності (12), спеціаліст (12), спеціаліст у певній галузі (10), оцінка (8), знавець (8), спеціаліст у своїй професії (7), профі (2), Фреймут (2), конверт (2), інтелектуалка (1)*. Хоча слово пов'язане з відповідниками чоловічого роду, очевидно, що інформанти позитивно ставляться до цього фемінітиву й часто ним користуються.

Асоціативний експеримент вимагає від респондентів звернення до їхнього перцептивного досвіду й не накладає обмежень на перцептивну модальність образів, тоді, як метод аналізу словникових дефініцій має низку обмежень, оскільки не призначений безпосередньо для дослідження перцептивно-образного компоненту семантики слова й усе вирішує інтуїція дослідника.

Специфіка значення слова розкривається через моделювання структурних параметрів його смислового поля. Слово-стимул "запускає" образи, які беруть участь у створенні психолінгвістичних значень, які в подальшому беруть участь у формуванні концептуальної картини світу в індивідуальній свідомості. Цікаво порівняти асоціативні реакції респондентів на різні варіативні назви однієї професії: **ПІЛОТКА** – *головний убір (18), пілот (14), шапка (12), літак (12), жінка-пілот (3), кепка (3), шляпа, є така, пілотка, подія, небо, частина форми моряка, літає (1)*; **ПІЛОТЕСА** – *літак (18), пілот (14), жінка-пілот (14), пілот жіночої статі (10), стюардеса (8), дівчина-пілот (6), похідне від пілота (4), небезпечно (2), танцівниця на пілоні, стюард, та, хто літає, робота в небі, посмішка, аварія (1)*; **ПОЕТКА** – *вірші (15), поет (14), поетеса (12), поезія (10), поет-жінка (10), пілотка (2), думка, мала книжка з віршами, теж пише вірші, жінка, яка читає вірші, одяг, пише твори – вірші, людина, яка пише вірші, письменниця, радість, невідома,*

паєтки, книжечка для віршів; **ПОЕТЕСА** – вірші (20), поезія (18), Ліна Костенко (15), Леся Українка (15), поет (12), творчість (6), творча людина (5), жінка (3), жінка-поетеса (3), поет жіночої статі (3), та, що пише твори; яка висловлює свої думки, переживання, життя у віршах; сонце, струмок, вітер; жінка, яка любить писати вірші, людина, яка пише книжки, поетеса є поетеса, пише твори, начитана, поетеска (1). Деякі асоціативні реакції свідчать про несприйняття інформантами окремих варіантів цих фемінітив, певний негатив до них. Оцінка мовних фактів як правильних чи неправильних, доцільних чи недоцільних передбачає усвідомлену або неусвідомлену діяльність мовної свідомості й реалізується в мовній поведінці людини, у виборі нею варіантів мовних одиниць.

У процесі обробки мовних символів бере участь перцептивна система людини. Людина розуміє мову, спираючись на свій досвід. Цікавими в цьому плані є асоціативні поля слів-стимулів **ОФІЦЕРКА** і **КОМАНДИРКА**. Ще кілька років тому більшість мовців розглядали ці та інші лексичні одиниці військової сфери як своєрідні "екзотизми", "зайві" іноді з іронією. Як свідчать матеріали експерименту, сучасні носії української мови сприймають їх як цілком доречні й нормативні: **ОФІЦЕРКА** – жінка-військова (27), жінка-офіцер (26), офіцер (25), ЗСУ (23), армія (18), дівчина-офіцер (15), форма (15), українська армія (13), поліцейська (12), жінка в армії (8), лейтенант (8), офіцер поліції (6), воїн (5), дрони (3), дружина офіцера (2), служба (2), 30 відсотків в українській армії – жінки; обслуговування, фуражка, наводить порядок у місті, командир військовий жіночої статі, обслуговування (1); **КОМАНДИРКА** – військова (18), командир (18), командир-жінка (18), армія (15), жінка-командир (15), лідер (12), наказ (6), начальниця (6), дружина (5), начальник (3), порядок (3), всі жінки (3), кашкет (2), слухатися (2), командуючий, в армії; людина, яка любить сказати, кому що робити; керує загалом; та, що командує; командир, тільки жінка; смілива (1). Ці стимули викликали в інформантів багато асоціацій. Асоціативні реакції, загалом, близькі. Слово **КОМАНДИРКА** має більше значень і ширшу сферу використання, тому асоціативні реакції на нього більш

різноманітні. На обидва стимули реакції, які передають іронічне ставлення, одиничні, негативні реакції не зафіксовані. Подібна ситуація спостерігається й у асоціативних полях інших слів-стимулів, які презентують військову сферу.

Вербальна асоціація – не лише ментальний образ, співвіднесений зі звуковою оболонкою (денотатом) слова, а психологічний механізм, який "запускає" процеси формування психолінгвістичних значень у свідомості індивідів. За асоціативними реакціями на подані стимули можна судити про актуальність лексичних одиниць для мовців, смислові зв'язки слів у їхній свідомості. Дані асоціативного експерименту розкривають психологічно реальне значення слова, яке існує у свідомості індивіда і яке він формує й усвідомлює на основі свого життєвого досвіду.

На сприйняття, використання, асоціативні реакції учасників експериментів впливають вік респондентів; частотність слова; суб'єктивна оцінка того, наскільки слово знайоме мовцю або наскільки йому знайома ідея, яку слово має передати, тобто семантична прозорість; легкість визначення; кількість можливих значень (*генералка, пілотка, кондитерка, водолазка, ювелірка* та ін.); легкість вимови (варіанти *математикиня, терапевтикиня* та деякі інші одразу замінювалися *жінка-математик, пані терапевт*); типовість.

Дискусія і висновки

Процеси творення й функціонування фемінітивів в українській мові тісно пов'язані з особливостями менталітету українського народу, із традицією особливого ставлення до жінки в українському суспільстві та культурі. Найменування осіб жіночої статі – активна й динамічна категорія слів української мови, яка безперервно і прогресивно розвивається й залежить від багатьох позамовних чинників.

В українській мові першої чверті XXI ст. спостерігається збільшення кількості назв жінок за професією, сферою діяльності, різними функціями. У сучасній українській мові, у живому мовленні і ЗМІ фемінітиви все частіше виступають як самостійні лексичні одиниці, а не форми співвідносних найменувань чоловіків. У перші десятиліття XXI ст. спостерігаються

посилення давніх і становлення нових тенденцій формування іменників-назв жінок. У реакціях учасників експериментів простежуються тенденції творення фемінітивів від назв чоловіків суфіксальним способом, а також шляхом використання основоскладання, словоскладання, запозичення лексем або формантів. Результатом різноманіття засобів фемінізації є поява різних варіантів лексем-фемінітивів.

Дорослі респонденти (35 років і старші) віддають перевагу нормативним, усталеним номінаціям осіб жіночої статі за професією чи родом занять або, якщо існуючі фемінітиви здаються їм немилозвучними, ненормативними, неоднозначними чи неправильними, використовують двослівні назви, тобто використовують аналітичний спосіб. Інформанти старших вікових груп можуть у таких випадках повернутися до використання форми чоловічого роду, як, на їхню думку, більш нейтральної й нормативної. Молоді респонденти, особливо, у віці до 25–27 років, є більшими прихильниками використання фемінітивів, утворених синтетичним способом, хоча іноді відзначають, що такі одиниці не завжди є звичними й милозвучними. Таким чином, частина новітніх фемінітивів проходить соціальну апробацію. Серед фемінітивів спостерігаються відношення синонімії, антонімії, омонімії та близьких до неї явищ.

Отже, фемінітиви – це яскрава й динамічна група лексики сучасної української мови, яка потребує ретельного дослідження та подальшої кодифікації. Аналіз матеріалів асоціативних експериментів дозволяє виявити напрями асоціативних зв'язків між фемінітивами й одиницями інших груп лексики в лексиконі мовців, психологічну релевантність цих одиниць, простежити тенденції їх творення й використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування : монографія*. ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника".

Грицак, Є. (1936). *Неологізми в сучасній українській літературній мові*. Друкарня оо. Василян.

Синчак, О. (2022). *Вебсловник жіночих назв української мови*. https://r2u.org.ua/html/femin_details.ht

Тараненко, О. О. (2005). Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух. *Мовознавство*, 1, 3–25.

Тараненко, О. О. (2021). *Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух*. Видавничий дім Дмитра Бураго.

Український правопис. (2019). (Є. І. Мазніченко та ін., Ред.). <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalnaserednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019> 3–11.

Gygax, P., Gabriel, U., Sarrasin, O., & Oakhill, J. (2008). Generically intended, but specifically interpreted: When beauticians, musicians and mechanics are all men. *Language, Cognition and Neuroscience*, 23(3), 464–485. <https://doi.org/10.1080/01690960701702035>

Nübling, D. (2019). *Geschlechter (un)ordnungen in der Grammatik: Deklination*. In: L. M. Eichinger, A. Plewnia (Eds.). *Neues vom heutigen Deutsch: Empirisch – methodisch – theoretisch*, 19–58. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110622591-003>

Pusch, L. F. (1984). *Das Deutsche als eine Männersprache: Diagnose und Therapievorschläge*. Suhrkamp.

REFERENCES

Brus, M. P. (2019). *Feminities in the Ukrainian language: genesis, evolution, functioning* : monograph. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University [in Ukrainian].

Gygax, P., Gabriel, U., Sarrasin, O., & Oakhill, J. (2008). Generically intended, but specifically interpreted: When beauticians, musicians and mechanics are all men. *Language, Cognition and Neuroscience*, 23(3), 464–485. <https://doi.org/10.1080/01690960701702035>

Hrytsak, E. (1936). *Neologisms in the modern Ukrainian literary language*. Printing house oo. Vasyliian [in Ukrainian].

Nübling, D. (2019). *Geschlechter (un)ordnungen in der Grammatik: Deklination*. In: L.M. Eichinger, A. Plewnia (Eds.). *Neues vom heutigen Deutsch: Empirisch – methodisch – theoretisch*, 19–58. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110622591-003>

Pusch, L. F. (1984). *Das Deutsche als eine Männersprache: Diagnose und Therapievorschlge*. Suhrkamp.

Synchak, O. (2022). *Web Dictionary of Feminine Names of the Ukrainian Language* [in Ukrainian]. https://r2u.org.ua/html/femin_details.ht

Taranenko, O. O. (2005). The principle of androcentrism in the system of linguistic coordinates and the modern gender movement. *Linguistics*, 1, 3–25 [in Ukrainian].

Taranenko, O. O. (2021). *Androcentrism in the system of linguistic coordinates and the modern gender movement*. Dmytro Burago Publishing House [in Ukrainian].

Ukrainian spelling. (2019). (Ye. I. Maznichenko et al., Eds.) [in Ukrainian]. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalnaserednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019> 3–11

Отримано редакцією журналу / Received: 15.01.25

Прорецензовано / Revised: 30.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 12.02.25

Olena GAPCHENKO, PhD (Philology), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-6458-6248

e-mail: o.hapchenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine

FEMINITIVES IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: PSYCHOLINGUISTIC ASPECT

Background. *The study presents a psycholinguistic analysis of the functioning of femininities in the modern Ukrainian language. The relevance of the topic is due to the growing public attention to the linguistic representation of gender equality, the increasing frequency of femininities in public discourse and the insufficient level of their psycholinguistic understanding. The object of the study is the nominations of women by profession, social status and field of activity. The aim is to outline the psycholinguistic specifics of perception, comprehension and use of feminine gender in the speech of modern Ukrainian speakers. Objectives: to describe the semantic characteristics of feminitives, to establish the peculiarities of associative perception of feminine lexemes, to find out the linguistic and extra-linguistic factors that influence the choice of the relevant nominations, to characterise the role of feminitives in a native speaker's lexicon.*

Methods. *Descriptive, contextual and semantic, morphological, communicative and pragmatic analysis; free associative experiment.*

Results. *The study examines the history of the formation of the feminine subsystem of the Ukrainian language, the types of word-formation models and the degree of their normativity. Using an associative experiment, it is analysed the reactions of native speakers to a number of feminine units selected from contemporary media discourse. It has been*

found that the psychologically real meaning of these units is formed at the intersection of the speaker's linguistic, cognitive and socio-cultural competences. A significant variation of feminitives, pragmatic heterogeneity and different degrees of speakers' acquisition of the latest nominals are recorded. The influence of age, gender, educational level and regional affiliation on the results of the experiment is traced.

Conclusions. *The functioning of feminitives in the language of modern Ukrainians reveals active processes of word formation, cultural determinism of language choice and dynamic interaction of collective and individual language consciousness. The psycholinguistic approach allows us to comprehensively understand not only the semantics but also the mental and cognitive nature of feminitives, which reflects the transformation of sociolinguistic norms of modern Ukrainian society.*

Keywords: *feminitive, language consciousness, associative experiment, psycholinguistics, lexicon, gender nomination, linguistic variation.*

Автор заявляє про неаявність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.